

У статті проаналізовано взаємозв'язок понять «діалог» і «толерантність» та обґрунтовано роль діалогу у формуванні толерантності психологів. Представлено результати дослідження спрямованості особистості у спілкуванні.

Ключові слова: діалог, толерантність, вплив, взаємодія, діалогічне спілкування.

Актуальність проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільство переживає зміни в області політики, економіки, права, в сфері духовного життя, освіти. Актуальною є проблема створення сприятливих умов для формування особистості нового типу, якій притаманна система високих ціннісних орієнтацій, гуманне та толерантне ставлення до навколишніх. Останнім часом спостерігається необхідність виділення цінностей нового типу – цінностей гуманізму.

Проблемою дослідження ціннісних орієнтацій займалися : В.Тугарінов, О.Дрогобицький, В.Василенко, М.Боришевський, П.Ігнатенко, В.Болотіна, І.Бех, І.Артюхова, І.Зязюн, О.Набока та інші.

Узагальнюючи погляди вказаних науковців зазначимо, що всі вони підтримують думку, згідно якої ціннісні орієнтації складають єдину ієрархічну систему. З огляду проблеми формування толерантності для нас особливо важливим є розуміння сутності гуманістичних цінностей, які по своїй суті демонструють ціннісне ставлення до навколишніх.

В.А.Кувакін виділяє наступні області гуманістичних цінностей: екзистенційні цінності, які безпосередньо пов'язані з самим життям особистості; загальносоціальні; політичні цінності; юридичні цінності; моральні; цінності пізнання; естетичні цінності тощо. Особливе місце серед них займають моральні цінності, оскільки саме вони, а також етика гуманізму, згідно уявлень В.А.Кувакіна, складають ядро гуманістичного світогляду.

Моральні цінності визначають позицію особистості, основу її моральності, а також моральні принципи і норми поведінки, які визначаються якостями людини. П.Куртц у роботі «Заборонений плід. Етика гуманізму» до моральних цінностей відносить: чесність, правдивість, обов'язковість, вірність, надійність, доброзичливість, не спричинення зла іншим, відповідальність, справедливість, терпимість, співпраця тощо [9, 64].

Серед моральних цінностей гуманізму, які виділяє П.Куртц, помітне місце належить терпимості, яка замінюється синонімом «толерантність».

У філософії, етиці, психології та інших науках не існує досить чіткого розділення меж між поняттями «толерантність» і «терпимість».

А.В.Петрицький, А.В.Зімбулі, В.М.Золотухіна, А.С.Асмолов, Г.У.Солдатова розглядають терпимість як складову частину толерантності, яку вважають більш ширшим поняттям. «Терпимість» означає здібність і уміння терпіти, миритися з чужою думкою, бути поступливим до вчинків інших людей (Асмолов А.Г., Солдатова Г.У., Клепцова Є.Ю.). По суті, це поняття є дуже схожим з поняттям «толерантність», під яким ми розуміємо активну життєву позицію особистості, яка включає в себе терпимість, прийняття і повагу іншої людини, доброзичливість, взаєморозуміння, діалог.

Значний внесок у дослідження психологічних аспектів толерантності, її сутності та функцій зробили: Г.Олпорт, Е.Фром, П.Ніколсон, М.Уолцер, А.Г.Асмолов, С.К.Бондирєва, І.Б.Гріншпун, Г.Г.Солдатова та інші.

Останнім часом термін «толерантність» щільно увійшов у наше життя. Він активно обговорюється в культурології, соціології, політології, психології, історії, педагогіці. Підвищена цікавість до толерантності обумовлена не лише її науковою міждисциплінарністю, але і потребою суспільства.

Толерантність розглядається науковцями як якість особистості та як якість фахівця.

Особливої актуальності толерантність набуває для тих спеціалістів, які працюють у сфері «людина-людина». Мова йде про лікарів, психологів, педагогів, діяльність яких повинна мати гуманістичну спрямованість. Одною із важливих особистісних якостей психолога-професіонала є здібність на основі безоціночного ставлення до клієнта, будувати свою взаємодію виходячи з принципу визнання іншої людини як вищої цінності. Позиції «прийняття», «не засудження», які приймає психолог у ході роботи з клієнтом, виступають підґрунтям для формування толерантності.

Отже, толерантна взаємодія – є взаєморозуміння, взаємовплив, творчий процес, який надає психологові можливість зрозуміти потенціал іншої людини в діалозі і побудувати ефективну систему взаємних стосунків. Виходячи із суттєвих ознак толерантної взаємодії, можна стверджувати, що вона найчастіше здійснюється у формі діалогу, під яким у психології розуміють: 1) універсальну і абсолютну характеристику буття людини, як базову умову її свідомості та самосвідомості, з одного боку, та, з іншого, - основну форму їх реалізації; 2) конкретну подію спілкування, в якій відбувається самовиявлення внутрішнього світу індивіда (М.М.Бахтін).

Дослідженням діалогу як психологічного феномену займалися (Г.А.Ковальов, В.А.Кан-Калік, А.У.Хараш, Г.Я.Буш, Г.М.Кучінський, С.Л.Братченко, В.В.Рижов, Г.В.Дьяконов та інші).

Серед різноманітних наукових проблем, які пов'язані з вивченням діалогу, можна виділити групу вчених, об'єктом вивчення яких став психологічний діалог (А.Ф.Копйов, Г.А.Ковальов, Т.А.Флоренська).

Під психологічним діалогом вони розуміли складну багатофункціональну систему, яка визначає якість контакту психолога та клієнта, передбачає наявність довіри у їх стосунках. Психологічний діалог найчастіше пов'язується науковцями з рівнем конгруентності, емпатії та

рефлексії практичного психолога, а також з мірою його комунікативної компетентності.

Метою даної статті є спроба проаналізувати співвідношення понять «діалог» та «толерантність».

Виклад основного матеріалу. Концепції і дефініції толерантності, які представлені в психологічній літературі дуже різноманітні. Так, наприклад, толерантність визначається як бажана поведінка і відмова від нав'язування точки зору однієї людини іншій (Н.Ешфорд), як прийняття угоди про «правила гри» (Дж.Салліван, Дж.П'єресон, Дж.Маркус), як спосіб, який виражається в повазі точки зору іншої людини (Л.Г.Почебут), як певна якість взаємодії (М.Мацковський), як особливі стосунки (С.К.Бондирєва), як зниження сенситивності до об'єкту (Є.Клепцова), як психологічна стійкість, система позитивних установок, сукупність індивідуальних якостей, система особистісних і групових цінностей (Г.У.Солдатова).

Для нас важливою є точка зору Т.Гончарук, яка вважає, що в психології поняття толерантності використовується для визначення індивідуальної якості, яка полягає в збереженні здібності до саморегуляції при дії фруструючих факторів; здібності до неагресивної поведінки відносно іншої людини на основі відкритості. Толерантна взаємодія передбачає наявність у індивіда, з одного боку, здібності до самозбереження, а з іншої – готовність до взаємодії [6, 190-191]. Таке розуміння феномену толерантності розкриває різні аспекти одного явища і дозволяє виділити основні ознаки толерантності як психологічного поняття:

- це морально-етична цінність, яка визначає принципи організації і оцінювання поведінки людини в межах діалого-культурологічної парадигми;
- індивідуальна якість особистості.

Виходячи з виділених ознак, можна стверджувати, що толерантність як характерологічна властивість найчастіше притаманна людям, яких можна назвати моральними, гуманними, розуміючими. Вона виступає суттєвим компонентом життєвої позиції зрілої особистості, яка має сформовану систему цінностей і інтересів, готовність їх захищати. Поважаючи себе така людина з повагою ставиться до позицій і цінностей інших людей, прагне зрозуміти їх, свідомо відмовитися від домінування власного «Я» або насилля, визнає багатомірність і різноманіття людської культури, норм поведінки та вірувань.

Толерантне ставлення передбачає право людини мати власні переконання, але це не є умовою, щоб змінювати або відмовлятися від своїх власних переконань. Толерантне ставлення особистості проявляється в повазі до інших, визнанні рівності людей. Подібне трактування толерантності не означає ототожнення її з індиферентністю, конформізмом, обмеженням власних інтересів тому, що міжособистісні стосунки, які будуються на основі принципу толерантності, передбачають взаємність та активну позицію, готовність прийняти інших людей і взаємодіяти з ними на умовах згоди.

Науковці виділяють такі види толерантності: міжетнічна (А.Козлова, Н.М.Лебедев); релігійна, політична (Н.Щербань); фрустраційна (Л.М.Мітіна); комунікативна (В.В.Бойко); міжособистісна, міжгрупова (І.Б.Грішпун), соціальна (Н.А.Бондарєва) та інші.

З усіх форм та видів толерантності найбільш значущою для ефективної професійної діяльності практичного психолога є міжособистісна толерантність, під якою найчастіше розуміють особливий спосіб побудови стосунків, міжособистісної взаємодії та спілкування з іншими людьми, в тому числі – «не схожими».

Суть міжособистісної толерантності полягає у готовності особистості вийти за рамки обмеженого кола «Своїх» (відмінних від «інших» за будь-якою ознакою: за національністю, вірою, соціальним походженням, віком тощо) назустріч «Світу світів» - рівнозначних, «рівнорізних» людських світів (М.Гефтер). У цьому вимірі головна «внутрішньоособистісна умова» толерантності – це розуміння природності і неминучості відмінностей між людьми і готовність поважати ці відмінності, а також визнання прав і свобод кожної людини, здібність до співіснування з «несхожими» людьми, до вступу з ними в ненасильницькі форми взаємодії, тобто – готовність і здібність до Діалогу.

У концепції М.М.Бахтіна діалог з іншою особистістю розглядається як спосіб її найбільш повноцінного існування і розвитку [2]. У цьому сенсі діалог – це найбільш природній, повноцінний і розвиваючий спосіб буття людини як особистості, це «здоровий початок» спілкування, конструктивний потенціал міжособистісних стосунків, який важливо уміти побачити та підтримати. Толерантність, як найважливіший атрибут діалогу, виступає умовою повноцінного особистісного буття і розвитку учасників діалогу.

С.Л.Братченко розкриває сутність міжособистісної толерантності через конструкт «*комунікативні права особистості*» [3, 43]. За допомогою цього конструкту описується система психолого-правових основ спілкування, які визначають межі свободи співрозмовників таким чином, щоб забезпечити їм взаємодію на основі взаємного визнання і не насилля.

Основними, базовими комунікативними правами особистості є право на власну систему цінностей, на гідність і її повагу, на індивідуальність і своєрідність, на відмінність від співрозмовника, право на точку зору тощо. Ці права можуть розглядатися і як операціоналізація комунікативної толерантності, як фіксація конкретних напрямків зусиль, необхідних для підтримки повноцінного мирного співіснування і співпраці. Саме цьому визнання людиною основних комунікативних прав особистості (як своїх, так і співрозмовника) і слідування їм у реальному спілкуванні можуть служити важливими критеріями міжособистісної толерантності.

У якості головної психологічної основи міжособистісної толерантності можна виділити – усвідомлений і ціннісно-осмислений особистісний вибір, у відповідності з яким людина, маючи власну думку, позицію, поважає і визнає право іншого сприймати і мислити по-іншому, бачить цінність у

багатообразності, а також готова будувати взаємодію на основі розуміння і врахування інших точок зору [5, 39].

Враховуючи суттєві ознаки діалогу, можна констатувати, що саме в процесі діалогу можуть реалізуватися якості, які покладено в основу міжособистісної толерантності.

Н.А.Асташова виділяє декілька типів діалогів, які дозволяють особливим чином пред'являти толерантність як цінність, як якість особистості і створюють основу для глибокого їх розгляду:

1. *Духовний діалог*, можливості якого реалізуються в площині морального поля; для нього властиве глибоке розуміння сутності проблеми, високий рівень культури взаємодії. Питання, які розглядаються з точки зору духовного діалогу – широке коло глибоко проникаючих в світ особистості істин, свого роду бінарних опозицій – протилежних інтелектуальних ідей.

2. *Смислоутворюючий діалог*, який активно включає учасників в пошук смислів, в процесі визначення системи індивідуальних ціннісних орієнтацій і особистісних якостей.

3. *Рефлексивний діалог*, який дозволяє оцінити власний потенціал і визначити лінії зворотнього зв'язку.

4. *Мотиваційний діалог*, який визначає інтерес до проблеми, можливо, і до самої діалогової технології.

5. *Самореалізуючий діалог*, призначення якого, перш за все, в самоствердженні особистості, повноцінній самопрезентації і самовираженні [1,82].

Науковці сходяться на тому, що і в процесі діалогу, і в процесі толерантності відбувається взаємодія та взаємний вплив між учасниками спілкування.

У фундаментально-парадигмальній концепції Г.А.Ковальова розкриваються особливості психології впливу і взаємодії. Під «впливом» у широкому смислі слова розуміється «...процес (фізичний, хімічний, біологічний, символічний), який реалізується в ході взаємодії двох або більше систем, результатом якого є зміни стану хоча б однієї з них. Ефектом психологічного впливу відносно іншої людини є зміна її суб'єктивних характеристик (потреб, установок, відношень, здібностей, діяльності, поведінки), які відбулися в результаті взаємодії цієї людини з іншою системою у процесі комунікації» [8, 42].

Розглядаючи проблему впливу і взаємодії у широкому методологічному контексті, Г.А.Ковальов виявив парадигмальний зміст категорій «впливу» і «взаємодії». В результаті глибокого методологічного аналізу він виявив три парадигми психологічної науки, які втілюють сутність і потенціали трьох стратегій психологічного впливу:

- «об'єктна» (або «реактивна») парадигма, у якій людина та її психіка в цілому розглядаються як пасивний об'єкт впливу зовнішніх умов і як продукт цих умов;
- «суб'єктна» (або «акціональна») парадигма виходить із уявлень про активність людини та індивідуальної вибірковості психічного

відображення зовнішніх впливів, де суб'єкт сам здійснює перетворюючий вплив на психологічну інформацію, яка поступає до нього зовні;

- «суб'єкт- суб'єктна» (інтерсуб'єктна) або діалогічна парадигма, яка розглядає психіку як відкриту систему, яка знаходиться у постійній взаємодії із світом та людьми, причому вона володіє внутрішнім і зовнішнім контурами регулювання. Таке розуміння психіки дозволяє розглядати її як багатомірне та «інтерсуб'єктне» по своїй природі утворення [8, 47].

«Об'єктна» та «суб'єктна» парадигми втілюють в себе ідеологію монологічного світогляду – наукового та життєвого, а «суб'єкт-суб'єктна» («інтерсуб'єктна») парадигма представляє собою парадигму діалогічного світорозуміння та світовідношення.

Дьяконов Г.В. вважає, що відповідно до уявлень про «об'єктну» та «суб'єктну» парадигми у психологічній науці можна говорити про «об'єктний» та «суб'єктний» вплив. Про «інтерсуб'єктний» вплив говорити недоцільно, оскільки інтерсуб'єктні феномени завжди виступають феноменами взаємодії, а не впливу. Таким чином, психологія впливу передбачає монологічну установку світорозуміння, а психологія взаємодії – діалогічне світорозуміння [7, 92].

Вплив і взаємодія лежать в основі міжособистісної толерантності, яка найчастіше виявляється в міжособистісному спілкуванні.

С.Л.Братченком була розроблена типологія міжособистісного спілкування. Основою для цього стала концепція діалогу М.М.Бахтіна, яка в подальшому була розвинена А.У.Харашевим, Є.А.Родіоною, А.М.Матюшкиним.

Відповідно з цією типологією міжособистісне спілкування може відбуватися принципово різними способами – по типу міжособистісного діалогу і по типу міжособистісного монологу. Критерієм для такого виділення є не об'єктивні характеристики (наприклад, кількість учасників або час комунікації), а внутрішньоособистісна позиція людини у спілкуванні, яка детермінує комунікативні стратегії і відповідні засоби їх реалізації. Головною в даному випадку є орієнтація особистості в координатах «Я» і «Інший»: міжособистісний діалог передбачає установки на рівноправність, міжособистісний монолог редукує роль «Іншого» і виходить з пріоритету «Я». Відношення до «Іншого» знаходить своє вираження в концепції співрозмовника.

Діалогу відповідає уявлення про «Іншого» як про самостійну особистість, внутрішньовільну і незавершену, конкретну і неповторну, воно стверджує його повноправність та орієнтоване на розвиток. Ця концепція «Іншого» є симетричною, що означає її застосування і до «Я» як вільного і рівноправного.

Монологу відповідає концепція співрозмовника як об'єкту впливу. В основі міжособистісного діалогу – відношення взаємної поваги, довіри, відкритості; в монолозі – це ігнорування партнера, недовіра, замкненість.

Основний спосіб взаємозв'язку в міжособистісному діалозі – діалогічне взаєморозуміння як спосіб взаєморозкриття, взаємоствердження і взаєморозвиток; у міжособистісному монолозі – зведення двох (або декількох) позицій, точок зору в одну, єдину і «беззаперечну» за рахунок або знищення відмінних точок зору, або зведення їх в одну «загальну», деперсоніфіковану.

Оскільки особистісний компонент комунікативної компетентності визначає прояв когнітивного, емоційного і поведінкового компонентів, то в діалозі і монолозі вони будуть принципово різними (табл. 1).

Таблиця 1. Порівняння діалогу і монологу

Міжособистісний діалог	Міжособистісний монолог
Когнітивний компонент	
Активний творчий процес взаємного проникнення у внутрішній світ один одного, свобода від стереотипів, опора на рефлексію	Схематичне і поверхове підведення під відоме, категоричність, стереотипність
Емоційний компонент	
Співчуття, доброзичливість, толерантність, рівність і адекватність оцінок і самооцінок	Холодна недоброзичливість, нездатність до співчуття, полярність оцінок, неадекватність самооцінок
Поведінковий компонент	
Співпраця, рівноправність	Суперництво, конфлікт, ігнорування себе або партнера

Для успішного спілкування необхідно, щоб люди, які спілкуються володіли деяким оптимальним комплексом якостей. Узагальнити їх можна поняттям «комунікативна компетентність», яка є і умовою, і засобом спілкування.

Спеціальні дослідження комунікативної компетентності почались в Радянському Союзі в кінці 60-х років ХХ ст. Одне із перших досліджень було проведено А.А.Бодальовим, який визначив перелік якостей, необхідних для успішного спілкування: спрямованість, при якій інші люди стояли б переважно в центрі системи цінностей, певний рівень розвитку когнітивних процесів і емоційної сфери, здібність вибирати оптимальний спосіб поведінки у спілкуванні.

Інші автори доповнили і уточнили перелік складових комунікативної компетентності. С.Л.Братченко, узагальнивши чисельні точки зору, прийшов до висновку, що в структурі комунікативної компетентності крім якостей, які представляють традиційні три компоненти спілкування (когнітивного, емоційного і поведінкового), можна виділити також і якості, які стосуються особистісних характеристик - спрямованість, система установок, цінності, потреба в спілкуванні тощо.

Таким чином, у структурі комунікативної компетентності виділяється особистісний компонент, у якому знаходять своє вираження потребно-мотиваційна, ціннісно-смілова і моральна сфери людини. Особистісний

компонент принципово не зводиться до інших складових, і водночас відіграє системоутворюючу роль.

Виходячи з того, що в основі міжособистісної толерантності і міжособистісного діалогу лежить спрямованість на іншу людину основною задачею нашого дослідження був вияв спрямованості особистості в процесі спілкування у майбутніх психологів.

Для вирішення поставленої задачі нами було використано методику С.Л.Братченко «Спрямованість особистості в спілкуванні (СОС - А)». Під спрямованістю особистості розуміється сукупність більш або менш усвідомлених особистістю смислових установок і ціннісних орієнтацій в сфері міжособистісного спілкування, індивідуальна «комунікативна парадигма», що включає уявлення про сенс спілкування, його мету, засоби, бажаних та допустимих способах поведінки в спілкуванні тощо.

С.Л.Братченко були виділено наступні види спрямованості особистості в спілкуванні:

- діалогічну комунікативну спрямованість (Д – СОС);
- монологічну комунікативну спрямованість, яка включає варіанти: авторитарна (АВ-СОС), маніпулятивна (М-СОС), альтероцентриська (АЛ-СОС), конформна (К-СОС), індіферентна (І-СОС) [10,166-167].

У дослідженні брали участь 24 студенти психолого-педагогічного факультету.

На основі виділених автором видів спрямованості в ході проведеного дослідження були отримані результати, які характеризуються домінуванням у студентів-психологів альтероцентричної та конформної спрямованості. Альтероцентричну спрямованість продемонстрували 45% обстежуваних. Дана спрямованість характеризується добровільною «центрацією» на партнері, орієнтацією на його цілях, потребах, почуттях та безкорисною жертвою власними інтересами та ігноруванням своїх цілей. Вона пов'язана з прагненням людини зрозуміти запити іншого, максимально задовольнити їх, сприяти розвитку та благополуччю партнера, не очікуючи нічого від нього, а іноді, навіть, завдаючи шкоди власному благополуччю.

Конформну спрямованість, що проявляється у відмові від рівноправ'я у спілкуванні на користь партнера, в орієнтації на підкорення силі авторитету, у використанні позиції некритичної згоди з партнером, уникненні конфліктів та протидії, було виявлено у 35% опитаних.

10% обстежуваних продемонстрували авторитарну спрямованість, тобто орієнтацію на домінування у спілкуванні, прагнення подавити партнера, підкорити його собі. Така спрямованість пов'язана з «комунікативною агресією» та комунікативною ригідністю людини. При цьому вона поєднується з вимогою бути зрозумілим, тобто, вимогою безвідмовного прийняття і підтримки. Людина з такою спрямованістю у спілкуванні орієнтована, перш за все, на себе і свої інтереси, віддаючи перевагу стереотипному «спілкуванню-функціонуванню».

Однаковою виявилася вибірка у студентів, які продемонстрували маніпулятивну (15% обстежуваних) та індіферентну (15% обстежуваних)

спрямованості у спілкуванні. Особливістю маніпулятивної спрямованості є домінування ставлення до партнера по спілкуванню як до засобу та об'єкту своїх маніпуляцій. При такій спрямованості людина прагне зрозуміти («прорахувати») співрозмовника, щоб отримати потрібну інформацію. При цьому, сам суб'єкт спілкування залишається «закритим», приховує свої істинні наміри і почуття або демонструє якості, які вигідні в даній ситуації.

Індиферентна ж спрямованість характеризується домінуванням орієнтації на рішення суто ділових питань, на ділову комунікацію та предметну взаємодію, відхід від спілкування як такого. При такій спрямованості і партнер як особистість, і саме спілкування з усіма його проблемами по суті ігноруються, будь-які ситуації сприймаються, перш за все, як «діяльнісні».

Досить цікавими виявилися результати щодо вмісту діалогічної спрямованості у відповідях студентів-психологів, яка є найбільш соціально-бажаною із усіх варіантів спрямованості. Вона проявляється у 50% студентів, але міра її прояву є дуже незначною, лише від 5% до 10%, що є дуже низьким показником.

Висновок. Аналіз теоретичних поглядів на сутність феноменів «толерантності» та «діалогу» дає можливість констатувати, що ці поняття взаємопов'язані та доповнюють одне одного.

Особистість набуває свого повного і універсального вираження саме у процесі діалогу. При цьому кожен із учасників діалогу є представником смислових позицій, які можуть збігатися або не співпадати одна з одною. Умовою діалогу є наявність суджень стосовно іншого і оцінювальне особистісне ставлення до нього.

Сутнісні ознаки толерантності у своїй основі мають категорію «схожості-відмінності». Термін «толерантність», як правило, використовується в ситуаціях, коли чийсь образ почуттів, думок або дій оцінюється як відмінний від очікувано-звичних, виглядає загрозливо і викликає несхвалення.

Толерантність виходить із здібності людини до діалогічних суб'єкт-суб'єктних відношень.

Формою практичної реалізації принципів толерантності є діалог.

Діалогічна позиція є необхідною умовою успішного професійного становлення психолога.

Оволодіння діалоговими технологіями є засобом для вирішення основної задачі – прийняття толерантності як стратегії життя і професійної діяльності.

Перспективою подальшого дослідження виступає розробка тренінгу толерантності, який спрямований на розвиток діалогічної спрямованості майбутніх психологів.

В статтю проаналізована взаємозв'язок понять «діалог» и «толерантность» и обоснована роль диалога в формировании толерантности

психологов. Представлено результаты исследования направленности личности в общении.

Ключевые слова: диалог, толерантность, воздействие, взаимодействие, направленность личности в общении.

The article deals with the analysis of the dialogue-tolerance interaction. The importance of the dialogue in the tolerance formation of the would-be psychologist is substantiated as well as the research data on the personality's purposefulness in communication are presented in the article.

Key words: dialogue, tolerance, influence, interaction, personality's purposefulness in communication.

Література:

1. Асташова Н.А. Проблема воспитания толерантности в системе образовательных учреждений. В кн. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): Сб. науч.-метод. Ст. – 2-е изд., стереотип. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. – 368с.
2. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. - М.: Советская Россия, 1979. – 320 с.
3. Братченко С.Л. Диагностика личностно-развивающего потенциала: Методическое пособие для школьных психологов. – Псков: ПОИПКРО, 1997. – 67с.
4. Братченко С.Л. Межличностный диалог и его основные атрибуты // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. М., 1997. - с. 201-222.
5. Братченко С.Л. Подходы к изучению психологии толерантности // Психология общения: социокультурный анализ. Материалы Международной конференции / Под ред. А.А.Бодалева, П.Н.Ермакова, В.А.Лабунской. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского госуниверситета, 2003. –с. 37-40.
6. Гончарук Т. Рівні сформованості міжособистісної толерантності підлітків та юнаків // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. Науково-методичний журнал: - 2003. –Випуск 3-4. – с.190-199.
7. Дьяконов Г.В. Проблема общения и взаимодействия: диалогический подход // Социальная психология, 2004, №3(5). – с.82-96.
8. Ковалев Г.А. Три парадигмы в психологии – три стратегии психологического воздействия // Вопросы психологии, 1987, №2. – с.41-49.
9. Кувакин В.А. Твой ад и рай: Человечность и бесчеловечность в человеке. – СПб. «Алетейя», М.: «Логос», 1998. – 358 с.
10. Практикум по социальной психологии / Под ред. И.С.Клециной. – СПб.: Питер, 2008. – 256с.